

ביקש משה רבינו לידע מפני מה יש צדיק ורע לו ויש צדיק וטוב לו, יש רשע ורע לו ויש רשע וטוב לו?

את שאלת השאלות שאל משה מה', לידע שתי שאלות שהן בעצם אחת - מהי תורת ההשגחה? בעולמו של האדם המאמין, תופסת שאלה קיומית זו מקום נכבד למדי. ואכן מרכזית היא בתודעתנו. אנו אמנם אמונים על האמונה בא-ל אחד, משגיח, אך אין בכך כדי לישב קושי טורדני זה - מדוע דרך רשעים צלחה?

דרך ההתמודדות אותה עומד אני להציג מחייבת הנחת שתי הנחות. האחת אודות מורכבות עולמנו והשניה בנוגע למהות השכר והעונש.

א. חטאו של האדם הראשון

על מנת להעריך נכונה את משמעותו מרחיקת הלכת של סיפור חשוב זה נצלול למימיו העמוקים של מורה הנבוכים. ממש כמו התורה הרגיש הרמב"ם צורך לפתוח דוקא בסיפור זה כיריית פתיחה לפרקיו הבאים. המתודה בה בוחר הרמב"ם ללמדנו הינה קושיא שהוצגה לו - כבר לפני שנים רבות - רמז לארכאיות השאלה וחשיבותה.

"אמר המקשה, נראה מפשטי הכתוב כי הכוונה הראשונה באדם שיהיה כשאר בעלי החיים ללא שכל וללא תבונה ולא יבדיל בין טוב לרע. וכאשר המרה הביא לו מריו את השלמות העצומה המיוחדת לאדם והיא שיהיה לו כח ההבחנה המצוי בנו ובו מהותנו - והנה זה תימה, שיהא עונשו על מריו לתת לו שלמות שלא היתה לו והוא השכל...!"

הרמב"ם מתאר קושיא זו כקושיא נפלאה המוצגת על ידי אדם מלומד ונראה מדבריו שעיקרים גדולים תלויים בתשובתו. ביסוד התשובה טוען הרמב"ם כי השכל ניתן לאדם מעצם ברייתו, בצלם אלוקים נברא האדם. בלעדי השכל לא ניתן היה לצוות על האדם. הכושר התבוני הוא המאפשר תודעת בחירה. מהו אם כן השוני בין מצב האדם לפני החטא ולאחריו?

"וכיון שהיה בשלמות מצביו ותמימותו והוא עם תכונותיו ומושכלותיו אשר בו נאמר מחמתן ותחסרהו מעט מאלוקים, לא היה לו כח שמתעסק במפורסמות כלל ולא השיגן עד שאפילו היותר מפורסמות במדות לגנאי והיא גילוי הערוה לא היה זה רע בעיניו ולא הרגיש את גנותו. וכאשר חטא ונטה אחרי תאוותיו הדמיוניות ותענוגות חושיו הגופניים כמו שאמר 'כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים', נענש שנשללה ממנו אותה ההשגה השכלית, ולפיכך המרה את הציווי אשר מחמת שכלו נצטווה בו, ונקנית לו השגת המפורסמות ושקע בהבחנת הרע והטוב ואז ידע ערך מה שהפסיד ומה שנתערטל ממנו ובאיזה מצב הוא נמצא. ולפיכך נאמר והייתם כאלוקים יודעי טוב ורע ולא אמר יודעי שקר ואמת או משיגי שקר ואמת, ואין בדברים ההכרחיים טוב ורע כלל אלא שקר ואמת".

את האדם הראשון לפני החטא מציג הרמב"ם כחי ב"ממלכת האידיאות". עולם פילוסופי בו השאלה היחידה הינה אמת או שקר? אין ערכי ביניים ואין סתירות.

מתוך עולמנו החומרי אין אנו מסוגלים לתפוס עולם פילוסופי שכזה. אנו חיים במציאות של אחר החטא בה העולם מתבסס על ערכים יחסיים. מוחלטות האמת והשקר הופכת ליחסיות הטוב והרע. הלבן והשחור הופכים לאפור. שינוי זה מתואר בתורה כעזיבת גן עדן, נטישתה של ממלכת האידיאות לטובתו של עולם חומרי, מעשי. ניתן לשער כי הרמב"ם תפס את האדם הראשון כמלאך, כמעט (1). "שכל נבדל" אשר אינו נדרש להכרעות מעשיות. תחום פעולתו הינו ההגות המחשבתית בה ניתן להתייחס לכל זווית של אמת מבלי לבחור בפועל! בעולם זה אין משמעות לניגוד ערכים שכן יש מקום לכולם, נהפוך הוא הפאזל סגוני יותר ויפה יותר ככל שמורכב מצבעים רבים ומגווני גוונים. בבוסתן נאה גדלים עצים רבים.

מפסגה נאצלת זו נוחת האדם לעולמנו החומרי. בעולם זה עליו לבחור אפשרות אחת ולצעוד על פיה. עליו לנקוט בדרך אחת בלבד. חיים אלו מאלצים את האדם להכריע, לעתים, כנגד עקרונות חשובים בהם הוא מאמין! זהו שורשה של כל התלבטות מוסרית, זהו יסודה של כל דילמה. הקושי אינו בהבחנה בין טוב ורע אלא בין טוב לטוב (2) או לעיתים בין רע לרע! פעמים רבות מוטלת על האדם חובה לפעול כנגד מקצת ערכיו לטובתם של ערכים נעלים יותר.

במציאות מורכבת זו נוכל להבין את דברי שלמה "אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז', כ). כאשר החיים נעים על מסילת הטוב והרע גם הצדיק ביותר נאלץ לחטוא. פעמים רבות מוטלת על האדם החובה לפעול כנגד מקצת ערכיו לטובתם של ערכים אחרים, נעלים יותר. אי אפשר לאדם להיות רק טוב(3).

ב. תפיסת החטא והעונש בהלכה

נחלקו חכמי המסורה אם שבת הותרה אצל פיקוח נפש או דחוויה בלבד. להלכה נפסק כידוע כי אף בשעה שעוסק אדם בפיקוח נפש לא ניתנה רשות לחלל את השבת בחופשיות. עליו להקפיד לעבור על המינימום האפשרי. כיוצא בזה מצינו כי אדם שאחזו בולמוס ונצרך לאכול "לא כשר" מאכילים אותו קל קל קודם. אנו מעדיפים כי אף בשעה שמותר לאכול "לא כשר" יהא זה האיסור הקטן שאפשר. וכל כך למה?

החטא על פי הגרי"ד ב"על התשובה", אינו מחייב עונש בלבד אלא אף מטמא. למצוות ה' השפעה ישירה על נפשו של האדם וכך גם לאיסוריו. בנוגע למאכלות אסורות אמרו חז"ל "אל תקרי ונטמאתם במ אל ונטמטם במ". הטומאה פוגעת בנפש האדם.

אף בשעה שחוטא אדם ב"היתר" לא ניצל הוא מן הטומאה. החטא אמנם לא מחייב (לכאורה) אך בהחלט פוגע!

לאור דברים אלו נוכל להבין את דברי השל"ה הקדוש:

"תרי"ג מצוות אשר נצטוונו עליהם בעולם המעשה, היום לעשותם ולמחר לקבל שכרם, אין השכר והעונש הסכמי, רק הוא טבעי רוחני, נמשך בעצם כהא דתנן - שכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה" (שתי לוחות הברית, חלק א').

הסבל אותו סובל האדם, לעיתים מגיע כעונש על מרידתו, ולעיתים מגיע כתוצאה ישירה למעשיו. מעין חוק טבע אותו חקק ה' בעולמנו כי החוטא יסבול וכך יוכל ליטתו.

לשם המחשת הרעיון נדון באחת מדמויות המפתח בכנסת ישראל. דוד המלך, נעים זמירות ישראל. הקב"ה בחר בו כי ימלוך על עמו הוא זורעו אחריו. משיח צדקנו עתיד לצאת מבניו. ועם כל זאת בבקשו לבנות בית לאלוהי ישראל נתקל דוד בסירוב. "דמים רבים שפכת" אומר לו ה' ועל כן נבצר ממנו לבנות מקדש לשוכן במרומים. מלחמות רבות נלחם דוד ועל כן אינו יכול לבנות את מקור השלום לעולם.

נעיין קמעה בפסוקי ספר שמואל ונגלה כי מלחמות דוד - מלחמות ה' הן! וכפי שאומרת אביגיל, אשת נבל הכרמלי - "מלחמות ה' אדוני נלחם". מדוע אם כן נענש דוד בשלילת הזכות לבנות את המקדש? התשובה פשוטה. המלחמה אמנם הכרחית אך השלכותיה בלתי נמנעות. אין מלחמה בלי הרוגים! לכל קרב יש מחיר. ההתמודדות עם עולמנו חשובה והכרחית אך אין בכך כדי להגן על האדם מהשלכותיה.

תשובת ה' למשה

אלא הכי קאמר ליה: (ה' למשה)

צדיק וטוב לו - צדיק גמור, צדיק ורע לו צדיק שאינו גמור"

הקב"ה מודיע למשה כי בעולמנו היחסי - הצדיק לא יהיה לעולם צדיק גמור! כמעט באירוניה אומר ה' למשה כי רק צדיק אשר יעשה טוב ולא יחטא יזכה לטוב המוחלט. בעולמנו זה אין מנוס מהיחסיות, ההתמודדות וההתלבטות הינן חלק אינטגרלי מחיינו.

מדרש אחר העוסק בבעיית הגמול מצייר את שאלת משה באופן אחר. משה רואה את סבלו של רבי עקיבא ושואל את רבונו של עולם:

"זאת תורה וזו שכרה?"

ומן השמים עונים לו:

"שתוק! כך עלה מלפני!"

רבי עקיבא, כמדומני, מסמל יותר מכל חכמי ישראל את הניגוד בין גדלות אישית לסבל כל יתואר. אך רבי עקיבא נבחר לא מסיבה זו בלבד.

רבי עקיבא היה מחשובי האידיאולוגים במרד בר-כוכבא. לקריאתו 'אחרי' נענתה האומה כולה והרימה את נס המרד. אילולא תמיכתו בו ספק רב אם יכול היה להירקם מרד בסדר גודל שכזה. אך סופו של המרד ידוע. חללים רבים נפלו מעמנו ואמרו חז"ל כי הדם נשפך כמים ברחובות העיר. הרוגי ביתר הרבים יעידו כאלף עדים על הכשלון החרוץ. האם ניתן להאשים את רבי עקיבא בכך? האם טעה הוא בהערכתו ובשיקול דעתו? קטונתי מלהביע דיעה בשאלה כבדה זו ועל כן אפנה למורנו הרמב"ם.

הלכות משיח של הרמב"ם נלמדו מציאות הסטורית. הדרך בה נזהה את משיח צדקנו, לדעתו, הינה אותה דרך בדיוק בה זיהה רבי עקיבא את בר כוכבא! רבי עקיבא לא טעה, לדעת הרמב"ם, בזיהויו של בר כוכבא. רבי עקיבא נהג על פי כל כללי היד החזקה. סופו הטראגי של המרד לא נבע מטעות בזיהוי אלא מכשלון בעוונות!

תמיהתו של משה

משה רבינו הרואה את רבי עקיבא מצטער תחת מסרקות הברזל מבין כי הסבל אותו סובל רבי עקיבא קשור להנהגתו את המרד. מותם של אנשים כה רבים אשר נבע מהנהגתו הפוליטית הוביל למצער למותו שלו. משה זועק בראותו זאת וטוען - והרי פעל הוא על פי הוראותיך, ה'! זו תורה זו שכרה? וה' עונה לו מתוך הסערה - שתוק כך עלתה לפני. זוהי מציאות הכואבת של עולמנו. לא די בכוונות טובות. המעשה שנעשה אינו חוזר ריקם ותובע את מחירו. תמיהתו השניה של משה עולה גם בפנינו שלנו בחושבנו על המלכוד בו אנו נמצאים. אך גזירה היא מלפניו ועלינו לקבלה כשם שקיבלה משה.

חטאו של נחש

ארבעה אנשים אומרת הגמרא במסכת שבת לא טעמו טעם חטא מימיהם. בנימין בן יעקב, עמרם אבי משה, ישי אבי דוד וכלב בנו. כל אלו לא סרו מדיני השולחן הערוך כל ימיהם, ואף על פי כן מתו. כהסבר לכך אומרת הגמרא כי הללו מתו בעטיו של נחש. מותם של אלו לא נבע מחטא במובן המקובל. הללו הקפידו כל חייהם על קלה כבחמורה אך בכל זאת מתו. שהרי אין הדבר תלוי בהם. מציאותו המורכבת של עולמנו הובילה גם אותם לעימותים ערכיים. גם הם נאלצו לדחות לא תעשה מפני עשה ומן הסתם גם הללו שבת מפני פיקוח נפש. ארבעה גדולי עולם אלו מציינים לדעתי תמרור חשוב בתורת ההשגחה. הסבל לא בא כתוצאה ממרידה בלבד. גם רע יחסי דורש ניקוי וטיהור. ואם בקדושי עליון אשר הקב"ה מונעם מחטוא (במידת האפשר כך) אנחנו על אחת כמה וכמה(4).

הערות:

- (1) כמעט - שכן סוף סוף חטא!
- (2) גם במישור ההלכתי הדברים פועלים כך. עשה דוחה לא תעשה ועוד.
- (3) הבנה זו תואמת את פשט הפסוקים שם. שלמה אומר "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם. אל תרשע הרבה ... טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ידיך". אין ברירה, בעולמנו יש לבחור לעיתים ברע.
- (4) אין במאמר זה להקיף את שאלת הסבל לגמרי. הדברים מוצעים כהצעה בסיסית בלבד. יש להניח לצד דברים אלו כי כל פגיעה ולו הקטנה ביותר יכולה לטרוד אדם מעולמו. ואולי בשורה יש בדבר - אם בעברות כך במצוות על אחת כמה וכמה שהרי מדה טובה יתירה על מדת פורענות.